Mulder, Clara H., *Migration Dynamics: A life course approach.*

Dissertatie Universiteit van Amsterdam, 1993, 251 pp.
ISBN 90 5170 236 1.

Het doel van deze studie is het ontrafelen van de dynamiek in de binnenlandse migratie van met name de 18-39-jarigen in de tachtiger jaren. Daarbij gaat het niet zozeer om de omvang van de migratie, als wel om de dynamiek in de typen migratie qua motief (huishoudens-, woon-, opleidings- en werkmotieven), afstand (korte- en lange-afstandsmigratie), richting (migratie naar de grote steden), en bestemming (de keus tussen binnen de stad migreren en vertrekken naar nabijgelegen suburbs en de keus tussen een huur- en een koopwoning). Centraal staat de vraag in hoeverre de waargenomen veranderingen in de migratie door de tijd kunnen worden toegeschreven aan hetzij veranderingen in de samenstelling van de bevolking ('compositional change') hetzij veranderingen in de neiging om te verhuizen van homogene bevolkingsgroepen ('propensity change'). Teneinde meer inzicht te krijgen in deze twee bronnen van migratiedynamiek, is een theoretisch kader opgesteld. De twee essentiële punten binnen dit kader betreffen het instrumentele karakter van migratie en de link tussen de dynamiek op macro-niveau en het migratiegedrag op micro-niveau.

Migratie wordt niet beschouwd als een doel op zich maar als een middel om doelen te bereiken, voortkomend uit situaties en gebeurtenissen in carrières in de individuele levensloop die zich parallel aan de migratiecarrière ontwikkelen, te weten de huishoudens-, woon-, opleidings- en beroepscarrière. Met andere woorden: verschillende situaties en gebeurtenissen in parallelle carrières kunnen de trigger vormen in het migratieproces, zodat verschillende typen migratie kunnen worden onderscheiden. Sommige situaties en gebeurtenissen leiden automatisch tot een verhuizing, zoals het huwen en het gaan samenwonen; andere vergroten de kans op een migratie zoals het stichten van een gezin. Of deze laatste situaties en gebeurtenissen zullen resulteren in een verhuizing wordt verondersteld afhankelijk te zijn van voorkeuren, mogelijkheden en beperkingen van het individu. De mogelijkheden en beperkingen zijn op hun beurt weer carrière-specifiek.

De maatschappelijke context wordt verondersteld op twee manieren van invloed te zijn op de dynamiek van het individuele migratiegedrag. Ten eerste leiden maatschappelijke ontwikkelingen tot veranderingen in individuele doelen, voorkeuren, mogelijkheden en beperkingen, hetgeen Mulder interpreteert als veranderingen in de bevolkingssamenstelling. Als voorbeeld: een aantrekkende economie met daaraan gekoppeld een terugkerend vertrouwen in de toekomst zorgen in het algemeen voor een opleving van de woningen arbeidsmarkt, hetgeen kan leiden tot een groei van migratie om woon- en werkredenen. Ten tweede speelt de maatschappelijke context een directe rol: maatschappelijke mogelijkheden en beperkingen bepalen ook de speelruimte waarbinnen de homogene bevolkingsgroepen hun verhuiswensen kunnen realiseren. Een tekort aan kwalitatief goede en/of betaalbare woningen bijvoorbeeld kan voor de potentiële migrant aanleiding zijn van een migratie af te zien.

In tegenstelling tot wat de titel doet vermoeden zijn voor deze centrale vraagstelling geen levensloopgegevens gebruikt maar de CBS-WoningBehoefte-Onderzoeken gehouden in 1981, 1985 en 1989. De reden hiervoor had alles te maken met het feit dat bruikbare levensloopgegevens niet binnen het tijdsbestek van dit onderzoek voorhanden waren. Aangezien ook enig scepticisme over gebruikmaking van deze herhaalde surveys bij Mulder heeft bestaan, bestond de tweede vraagstelling van deze studie uit de vraag in hoeverre de gebruikte WBO-gegevens geschikt zijn geweest voor de centrale vraagstelling.

Met betrekking tot de centrale vraagstelling is allereerst een schets gegeven van enkele maatschappelijke ontwikkelingen die van belang zouden kunnen zijn voor veranderingen in migratie. Op grond hiervan zijn hypothesen geformuleerd over de samenhang tussen deze maatschappelijke ontwikkelingen en de invloed daarvan op het individuele migratiegedrag op micro-niveau. Vervolgens is per type migratie afzonderlijk een tweetal analyses uitgevoerd, te weten een analyse met uitsluitend de periode- en leeftijdseffecten, gevolgd door een analyse waarin tevens de invloed van individuele omstandigheden in parallelle carrières in de levensloop is opgenomen. Door deze twee analyses met elkaar te vergelijken is antwoord gegeven op de vraag in hoeverre de periode-effecten gelijkgesteld kunnen worden aan veranderingen in de bevolkingssamenstelling dan wel aan veranderingen in de neiging om te verhuizen van homogene bevolkingsgroepen: het niet 'verdwijnen' van de periode-effecten in de analyse waarin ook de individuele omstandigheden zijn betrokken, impliceert de aanwezigheid van een 'propensity change'. Op grond van de verschillende analyses komt Mulder tot de conclusie dat de dynamiek in migratie van 18-39-jarigen in de tachtiger jaren zeker niet alleen of voornamelijk een kwestie is geweest van veranderingen in de bevolkingssamenstelling.
Enige voorzichtigheid is hierbij echter geboden: de mate van geldigheid van deze conclusie hangt sterk af van de mate waarin alle relevante individuele omstandigheden in de analyses zijn opgenomen. Het ontbreken van relevante individuele omstandigheden betekent immers dat een deel van de 'compositional change' ten onrechte wordt gezien als zijnde een 'propensity change'. Zonder enige twijfel is dit in deze studie gebeurd. Uit het theoretisch framework valt namelijk af te lezen dat de veranderingen in de individuele voorkeuren, beïnvloed door de veranderingen in de maatschappelijk geaccepteerde voorkeuren, van invloed zijn op de doelen in de parallelle carrières, hetgeen betekent dat deze beschouwd dienen te worden als veranderingen in de bevolkingssamenstelling. In de analyses daarentegen worden deze veranderingen in de individuele voorkeuren beschouwd als 'propensity change' als gevolg van het feit dat deze voorkeuren niet met behulp van de WBO-onderzoeken gemeten kunnen worden. Daarnaast zijn ook andere belangrijke individuele omstandigheden, waaronder de inkomensverandering, baanverandering en soort beroep, vanwege de gebruikte gegevens niet opgenomen.
Verder is het jammer dat de link tussen de dynamiek op macro- en micro-niveau, een van de essentiële punten in het theoretisch framework, in de analyses niet uit de verf is gekomen. Ofschoon wel hypothesen hieromtrent zijn opgesteld, konden deze hypothesen formeel niet worden getoetst. Het blijft in deze studie derhalve steken bij suggesties welke maatschappelijke ontwikkelingen nu de oorzaak zijn geweest voor de dynamiek in het individuele migratiegedrag. Het is niet geheel duidelijk waarom er geen enkele poging is ondernomen om naast de individuele omstandigheden tevens een aantal geaggregeerde variabelen op te nemen, zoals gegevens aangaande de werkgelegenheid, de hypotheekrente en het aanbod van nieuwbouwwoningen zowel in de grote steden als in de nabijgelegen suburbs.

Wat betreft de tweede vraagstelling geeft Mulder in het concluderende hoofdstuk terecht aan dat het niet zozeer gaat om de vraag of herhaalde surveys dan wel levensloopgegevens noodzakelijk zijn om migratiedynamiek te kunnen bestuderen, maar veeleer om de vraag of de gebruikte WBO-onderzoeken de juiste informatie bevatten, gemeten op het juiste moment. Ondanks het feit dat Mulder vervolgens een aantal belangrijke nadelen van de door haar gebruikte WBO-gegevens opnoemt, laat ze toch de indruk achter dat de WBO-onderzoeken het slechts ten dele verliezen van levensloopgegevens. Ofschoon zeer zeker gezegd moet worden dat Mulder de mogelijkheden van de WBO-onderzoeken ten volle heeft

uitgebuit, dient toch opgemerkt te worden dat de bestudering van de dynamiek in verschillende typen migratie zeer beperkt zijn gebleven juist vanwege het ontbreken van zeer cruciale retrospectieve informatie. Dit is met name het geval voor de analyses betreffende de migratie om werkredenen.
Desalniettemin levert deze studie een aantal belangrijke bevindingen op. Het proefschrift is met name aanbevelenswaardig voor diegenen die geïnteresseerd zijn in zowel de ontwikkelingen in de migratie die zich in de afgelopen periode hebben voorgedaan en in de achtergronden daarvan, alsook in de mogelijke veranderingen in de migratie in de toekomst.

Tineke Fokkema

Janssen, M., *Personal networks of chronic patients.*

Dissertatie Rijksuniversiteit Limburg, 1992. Maastricht: Thesis.
ISBN 90 9004 852 9.

Personal networks of chronic patients levert een onderzoeksverslag waarin de netwerken van chronisch zieken worden vergeleken met die van gezonden. Globaal genomen gaat het om: hoe verschillen netwerken van patiënten met die van gezonden en hoe veranderen netwerken van patiënten over de tijd in vergelijking met die van gezonden? Vier aspecten van het persoonlijk netwerk worden onderzocht: omvang, samenstelling (percentage verwanten, percentage niet-verwanten, en de aanwezigheid van formele hulpverleners), inhoud van de relaties (het geven of verkrijgen van emotionele en praktische steun). De gezondheidstoestand wordt verantwoordelijk geacht voor de belangrijkste verschillen tussen netwerken van patiënten en gezonden. Binnen de groep patiënten worden gezondheidscorrelaten zoals duur van de ziekte, waargenomen functioneringsniveau, en het beloop van het functioneren, relevant geacht voor de verschillen in netwerk-kenmerken. Ook is er aandacht voor de copingstijl van de respondenten en het optreden van andere life-events in het leven van de betrokkenen. Twee groepen patiënten en een controle-groep van gezonden zijn verschillende malen geïnterviewd, met tussenpozen van zes maanden, over hun gezondheidstoestand en hun persoonlijk netwerk. De ene patiëntengroep bestaat uit 39 personen met Ankylosing Spondylitis (een reumatische aandoening), de andere uit 36 personen met de ziekte van Crohn (een chronische darmstoornis). De 44 gezonden zijn afkomstig uit de netwerken van de patiënten en die van de onderzoeker. De patiëntengroepen zijn driemaal geïnterviewd, de gezonden tweemaal.
Als belangrijkste resultaten kunnen worden genoteerd: de netwerken van patiënten zijn kleiner dan die van gezonden, bevatten relatief minder niet-verwanten en zijn minder evenwichtig omdat patiënten minder instrumentele steun geven (maar niet meer krijgen). Interessant is dat patiënten wel grotere netwerken hebben dan gezonden als ze zelf actief steun zoeken bij hun netwerkleden. Een verandering in de gezondheidstoestand in de onderzochte periode bleek niet of nauwelijks samen te gaan met een verandering in de onderzochte netwerk-kenmerken. De gezondheids-toestand heeft nauwelijks enige invloed op het krijgen of geven van emotionele steun, maar vooral op het betrekken van instrumentele steun van verwanten en niet-verwanten. De invloed van veranderingen in de gezondheidstoestand op persoonlijke netwerken vormt een interessant thema, dat binnen Nederland nog weinig is onderzocht. De beoogde opzet van het onderzoek, vooral de vergelijking met gezonden over de tijd, biedt de mogelijkheid nieuwe kennis te verzamelen op het gebied van netwerkveranderingen. Te weinig wordt in dit onderzoeksveld gebruikt gemaakt van een controle-groep, een groep van 'normale' personen (dat wil zeggen: die

niet kort tevoren ziek, gescheiden, bevallen of gepensioneerd zijn) waaraan kan worden afgemeten welke stabiliteit in netwerk-kenmerken over een bepaalde periode verwacht mag worden. Onderzoek naar stabiliteit van netwerken na life-events gaat tot op heden altijd mank aan het feit dat niet is af te leiden hoeveel van de instabiliteit van het netwerk is toe te schrijven aan het life-event en hoeveel aan dagelijkse ruis.

Gegeven het interessante probleemgebied is het jammer om vast te stellen dat de theoretische en methodologische uitwerking van het onderzoek te wensen overlaat. Het onderhavige onderzoek levert wel enkele nieuwe gegevens op, doch deze moeten met de nodige voorzichtigheid geïnterpreteerd worden. Daarbij komt dat het geheel nogal doet denken aan een resultatenverslag en de nodige diepgang mist. De verschillende hypothesen, analyses en uitkomsten worden steeds netjes onder elkaar gezet. De opbouw van het boek is op zich helder en logisch. De auteur komt echter nauwelijks los van een beschrijving van de resultaten. Een inhoudelijke discussie van het gevondene en het plaatsen van het een en ander in een groter theoretisch en maatschappelijk verband, zou het geheel leesbaarder en boeiender hebben gemaakt. Op de belangrijkste tekortkomingen zal hieronder kort worden ingegaan.

De onderzoeksopzet is in theorie beter uitgewerkt dan in de praktijk. De onderzoekster is duidelijk (en eerlijk) in waarom niet alles is gerealiseerd, maar het uiteindelijke resultaat is wat mager. Naast het bereiken van een klein aantal eenheden, is het jammer dat de patiënten niet zijn geselecteerd op duur van de ziekte. Bij chronisch zieken die al tien jaar ziek zijn, is niet te verwachten dat in een half jaar tijd de gezondheidstoestand dermate verandert dat dit gevolgen heeft voor de omvang en samenstelling van het netwerk. Het is zeer aannemelijk dat, zo concludeert achteraf ook de onderzoekster, lang na aanvang van de ziekte het netwerk zich zal hebben gestabiliseerd.

Om praktische redenen (tijdgebrek) zijn de patiënten drie keer geïnterviewd, maar de gezonden slechts twee keer. Dit weerhoudt de onderzoekster er echter niet van om de veranderingen van de patiënten tussen t1/t3 (ongeveer een jaar) te vergelijken met de veranderingen van de gezonden tussen t1/t2 (een half jaar). Netwerkveranderingen over verschillende perioden met elkaar vergelijken heeft weinig zin, wanneer niet gecontroleerd wordt voor dit verschil in tijdsduur. Daarbij valt ook nog de op zichzelf interessante informatie weg dat de netwerken van patiënten tussen t1 en t2 sterk toenemen in omvang en weer afnemen in omvang tussen t2 en t3. Deze grote fluctuaties in netwerk-omvang bij de patiënten worden ook niet verklaard.

Wellicht heeft de auteur de tekortkomingen van de longitudinale opzet wel beseft en derhalve weinig aandacht besteed aan de veranderingen tussen t1 en t3. Driekwart van de resultaten betreffen het vaststellen van de verschillen tussen de groepen op t1 en op t3. Deze aandachtverschuiving van longitudinale vergelijking naar cross-sectionele vergelijking wordt niet beargumenteerd, maar valt niet in het voordeel van het onderzoek uit. Uit de cross-sectionele vergelijkingen blijkt voortdurend dat verbanden op t1 soms wel en op t3 soms niet aanwezig zijn. Ter verklaring worden slechts methodologische argumenten (interview-effecten) aangevoerd. Het vergelijken van de momentopnames en het onderbelicht laten van de netwerk- en gezondheidsveranderingen, zet de longitudinale opzet van dit onderzoek op losse schroeven. Voor een groot deel van de resultaten had men ook kunnen volstaan met één meetmoment.

Tot slot: het verslag wekt de indruk dat de uitvoering en verslaglegging van dit onderzoek te weinig kritisch zijn beschouwd. Men heeft daarmee de kans laten liggen om een adequate beschrijving te leveren van netwerken van patiënten in vergelijking met die van gezonden over de tijd. De aanbeveling van de onderzoekster om de vraagstelling opnieuw te beantwoorden in een longitudinale studie van een groot cohort gezon-

den die op verschillende momenten in de tijd ondervraagd worden over hun gezondheidstoestand en persoonlijke netwerken, kan dan ook volledig worden overgenomen. Voor onderzoekers op het gebied van netwerken en gezondheid blijft het de moeite waard deze dissertatie te lezen. Nieuw onderzoek op dit terrein kan zeker leren van de nieuwe gegevens die dit onderzoek heeft opgeleverd, maar kan vooral leren van de problemen die men bij de uitvoering van dit longitudinale onderzoek is tegengekomen.

M. Broese van Groenou

Tijhuis, M., *Social networks and health.*

Dissertatie Rijksuniversiteit Utrecht. Utrecht: NIVEL, 1994, 173 pp.
ISBN 90 6905 233 4.

Het gegeven dat kenmerken van het persoonlijk netwerk in verband staan met de fysieke gezondheid van de persoon is inmiddels genoegzaam bekend. Echter, de tegenstrijdige bevindingen over de aard en de richting van de verbanden maken het tot een complex onderzoeksterrein. Vooral de causaliteit van de verbanden is onduidelijk. Eenvoudig gezegd is het de vraag of men ziek wordt omdat men te weinig vrienden heeft, of verliest men vrienden omdat men ziek is geworden? Mortaliteitsstudies hebben in het verleden duidelijk aangetoond dat mensen met een groot en goed functionerend netwerk langer in leven blijven dan mensen die niet of in mindere mate over deze sociale hulpbronnen beschikken. Wat betreft de gezondheid, en met name de fysieke gezondheid, zijn de verbanden niet zo duidelijk. Onderzoeken hebben aangetoond dat zieken kleinere netwerken hebben dan gezonden, maar ook dat zieken beter functionerende netwerken hebben, in die zin dat zij meer steun krijgen van hun netwerk-leden dan gezonden. De resultaten van bestaande onderzoeken zijn moeilijk vergelijkbaar omdat vaak enkele specifieke kenmerken van het netwerk gekoppeld worden aan één aspect van de gezondheid. Onderzoek waarin verschillende netwerk-kenmerken gekoppeld worden aan verschillende aspecten van de gezondheid is, vooral in Nederland, nauwelijks aanwezig. De dissertatie van Marja Tijhuis vult deze ruimte gedeeltelijk op.

In haar werk onderscheidt ze drie netwerk-benaderingen: (1) het netwerk als maat van sociale integratie, aangegeven door de aan/afwezigheid van bepaalde typen relaties, (2) de functie van het netwerk, geïndiceerd door de mate van ondersteuning door het netwerk, en (3) de structurele kenmerken van het netwerk (dichtheid, aandeel familieleden). Voor de drie typen netwerk-kenmerken onderzoekt ze het verband met vier aspecten van de fysieke gesteldheid: (1) chronische aandoeningen, (2) acute klachten, (3) psychiatrische klachten en (4) de subjectief ervaren gezondheid. De verbanden worden onderzocht in een omvangrijke steekproef van 10.110 patiënten afkomstig uit de registers van Nederlandse huisartsen. Deze steekproef kan als representatief voor de Nederlandse bevolking worden beschouwd.

Alvorens in te gaan op de verbanden met gezondheid worden eerst de netwerken van de respondenten uitgebreid beschreven (hoofdstuk 2). Dit levert een goed beeld van hoe de relatienetwerken van Nederlanders er uitzien en hoe ze functioneren wat betreft de uitwisseling van steun, waarbij wel bedacht moet worden dat dergelijke netwerk-kenmerken altijd afhankelijk zijn van de gebruikte maat voor netwerk-afbakening. Vooral netwerk-onderzoekers die een vergelijkbare maat van netwerk-afbakening gebruiken (dat wil zeggen gebaseerd op de exchange-benadering van Fischer), kunnen hun onderzoeksresultaten afzetten tegen de sociale netwerken van de Nederlanders van Tijhuis.

Omdat netwerk-kenmerken sterk samenhangen met sekse, leeftijd en opleidingsniveau wordt bij het onderzoek naar de verbanden tussen netwerk en gezondheid voor deze factoren gecontroleerd

(hoofdstuk 3). Dan blijkt dat het netwerk opgevat als maat van sociale integratie positief samenhangt met de gezondheid, met uitzondering van de aanwezigheid van chronische klachten. Het aantal steungevers in het netwerk is groter bij degenen met meer gezondheidsklachten, en structuurkenmerken zijn vrijwel nooit gerelateerd aan de gezondheid na controle voor sekse, leeftijd en opleiding. De gevonden verbanden zijn niet echt sterk en blijven beperkt tot bepaalde onderdelen van het netwerk. De resultaten laten zien dat ziekte bijdraagt tot een vermindering van de sociale integratie en dat het netwerk meer steun gaat leveren naarmate men zieker wordt. Het geheel levert het beeld op van de ziek wordende mens die zich terugtrekt uit de bredere sociale kring en meer afhankelijk wordt van een kleine groep netwerk-leden die ondersteuning leveren bij het doorstaan van het ziekteproces.

Tijhuis liet het niet bij de constatering van dit beeld en heeft zich gericht op een verdieping van de theoretische verklaring van de gevonden verbanden. Dit is op zich al een loffelijk streven. Het ontbreekt nogal eens aan theoretische verdieping in sociaal-wetenschappelijk onderzoek, en de door haar gekozen weg lijkt ook nog wat op te leveren. Tijhuis gebruikt de notie van het sociaal kapitaal om te komen tot drie verklaringsmechanismen (hoofdstuk 4). De notie van het sociaal kapitaal geeft in het kort aan dat netwerken kunnen worden opgevat als sociale hulpbronnen en dat mensen investeren in hun relaties met het oog op toekomstig gebruik van deze relaties. Hoe van deze notie gekomen wordt tot de drie verklarings-mechanismen is niet altijd even duidelijk. De relevantie van de drie mechanismen moge helder zijn, de afleiding en de onderlinge samenhang laten nogal te wensen over.

Het eerste mechanisme stelt dat het directe effect van het sociale netwerk op de gezondheid verklaard kan worden uit de sociale regulatie van gezondheidsgedrag. Verondersteld wordt dat men in hechte en homogene netwerken vaker dezelfde normen deelt, en dit zou ook gelden voor normen ten aanzien van gezondheidsgedrag. Echter, de bevindingen in hoofdstuk 5 wijzen uit dat het netwerk niet optreedt als 'regulator' van gezondheidsgedrag. Ongeacht welke normen in het netwerk heersen ten aanzien van gezondheidsgedrag, blijken mensen die gezond leven meer in contact te staan met mensen die dat ook doen.

Het tweede mechanisme stelt een uitgebreide versie van het buffer-effect van sociale steun voor. De uitbreiding is gelegen in de vereiste matching tussen verkregen steun en soort stress. Tijhuis veronderstelt dat men hulpbronnen ook daadwerkelijk gebruiken moet, wil er sprake zijn van een buffer-effect bij ondervonden stress. Deze op zich logische hypothese wordt echter niet door de data ondersteund (hoofdstuk 6).

Het derde mechanisme stelt dat de gezondheidsstatus effect heeft op kenmerken van het netwerk door selectie van bepaalde typen netwerkrelaties. Duur en (sociale) ernst van de ziekte maken het meer of minder mogelijk om bepaalde relaties te onderhouden, vooral de meer marginale netwerkrelaties zouden hierbij verloren raken. De resultaten in hoofdstuk 7 zijn niet overtuigend, maar de sociaal ernstige ziekten lijken negatieve gevolgen voor het netwerk te hebben: mensen die langer ziek zijn, hebben minder vrienden en steungevers en zijn minder sociaal actief.

Bij de bespreking van de resultaten komt de onderzoekster vaak uit op de methodologische tekortkomingen van het onderzoek, met name de cross-sectionele opzet van het onderzoek. De regulerende mechanismen zouden wellicht beter in een longitudinale opzet kunnen worden onderzocht, vooral die hypothesen waarin een causaal verband wordt verwacht. Aan vrijwel alle onderzoeken kleven vele methodologische nadelen en de resultaten van het onderhavige onderzoek moeten om die reden zeker niet ter zijde worden geschoven. De beschrijvende gegevens over de netwerken van een representatieve groep Nederlanders en over de verbanden met de fysie-

ke gesteldheid zijn bijzonder interessant voor de vele onderzoekers op dit terrein. De verbanden tussen gezondheid en netwerken zijn dankzij deze beschrijvingen iets minder complex geworden en voor de Nederlandse situatie nu eens duidelijk uiteengezet. De uitgebreide theoretische verdieping mag eveneens worden geprezen, al is zoals gezegd het belang van de notie van het sociaal kapitaal niet altijd even duidelijk. Dat de toetsing van de hypothesen te wensen overlaat door een aantal methodologische tekortkomingen is jammer, maar de resultaten leveren andere onderzoekers, en wellicht ook Tijhuis zelf, voldoende aanknopingspunten op om de komende jaren verder te gaan met onderzoek op dit terrein. Haar voorstel om het theoretisch model uit te breiden met een aantal psychologische factoren lijkt mij minder geslaagd. Een meer adequate en longitudinale toetsing van de beschreven regulatiemechanismen is voorlopig voldoende om meer inzicht te krijgen in de complexe verbanden tussen netwerken en gezondheid.

M. Broese van Groenou

Houtman, D., *Werkloosheid en sociale rechtvaardigheid. Oordelen over de rechten en plichten van werklozen.*

Amsterdam/Meppel: Boom, 1994, 255 pp.
ISBN 90 5352 164 X.

De titel van dit boek, dat ook als proefschrift is verdedigd aan de Erasmus Universiteit, dekt de inhoud niet helemaal. Het boek is namelijk op twee manieren te lezen. *Allereerst* kan het gelezen worden als een beleidssociologische poging om via het stellen en beantwoorden van beschrijvingsvragen te onderzoeken op wat voor verschillende wijzen een sociaal probleem, in dit geval het werkloosheidsprobleem, in het Nederland van vandaag de dag door zijn inwoners als probleem wordt geïnterpreteerd. Tevens wordt empirisch onderzocht wat het 'morele' draagvlak is voor een bepaalde aanpak van dit probleem, meer precies het korten op uitkeringen om mensen te stimuleren 'passende' arbeid te aanvaarden. Als de breedte van dat draagvlak bekend is, dan beschikken we meteen over een indicatie voor de legitimeringskans van een werkloosheidsbeleid waarvan de genoemde aanpak deel uitmaakt. De drie vragen uit Houtmans probleemstelling die op deze lezing betrekking hebben, luiden als volgt: Hoeveel steun bestaat er onder de Nederlandse bevolking voor het uitgangspunt dat werklozen recht hebben op een sociale uitkering en het uitgangspunt dat zij verplicht zijn om te werken? Hoe oordeelt de Nederlandse bevolking over de rechtvaardigheid van kortingen op werkloosheidsuitkeringen bij weigering van aangeboden werk? In welke gevallen worden (hoge) kortingen op werkloosheidsuitkeringen bij weigering van aangeboden werk (vooral) rechtvaardig gevonden?

Houtman stelt zich, terecht, niet tevreden met het alleen maar beantwoorden van deze beschrijvingsvragen, maar voegt daar nog een verklaringsvraag aan toe: Hoe kan een nadruk op de rechten dan wel plichten van werklozen worden verklaard? Zonder dat expliciet in zijn probleemstelling te vermelden, voegt hij daar, weer terecht, een toetsingsvraag aan toe: En wat is de verklaarde variantie die deze theoretische pogingen tot verklaring opleveren? De manier waarop hij deze vragen beantwoordt, leiden ertoe dat hij terecht komt in het gewoel van het zogenaamde 'Death or Promising Future of Class Analysis'-debat dat nu al weer enige jaren in bladen als *Sociology en International Sociology* wordt gevoerd. Vreemd genoeg verwijst hij echter niet naar de verschillende recente bijdragen tot dit debat. Wel probeert hij een centrale vraag uit dat debat te beantwoorden, namelijk óf, en zo ja, in hoeverre overeenkomstige posities binnen het geheel van relaties op de arbeidsmarkt en in arbeidsorganisaties (klassen) leiden tot overeenkomstige maatschap-

pijbeelden en waardeoriëntaties. Tevens gaat hij in discussie met enige auteurs die in *Mens en Maatschappij* de afgelopen jaren hebben gepleit voor een tweedimensionale schaling van beroepen. Daardoor kan dit boek *vervolgens* ook worden gelezen als een bijdrage tot de literatuur over sociale stratificatie.

Voor het beantwoorden van de eerste twee vragen gebruikt Houtman gegevens van representatieve steekproeven uit de Nederlandse bevolking die in 1990, 1991 en 1992 via respectievelijk het NIPO-Telepanel en de Stichting Telepanel zijn vergaard. Voor het beantwoorden van de laatste twee vragen maakt hij op praktische en theoretische gronden gebruik van de data van een enquête onder een steekproef uit de werkende Rotterdamse bevolking, die in 1993 is uitgevoerd.

Als referentiepunt voor zijn beschrijvende vragen neemt Houtman de bestaande RWW-regeling die werklozen zowel recht geeft op een sociale uitkering als verplicht – indien mogelijk – werk te aanvaarden. Deze twee elementen blijken door een overgrote meerderheid van de Nederlandse bevolking als legitiem te worden aanvaard. De beschikbaarheid van een sanctie-instrument dat kan worden ingezet indien werklozen (ten onrechte) weigeren om aangeboden werk te aanvaarden wordt eveneens gesteund door een grote meerderheid van de bevolking. Kenmerkend voor het Nederlandse opinieklimaat is een strenge opstelling ten opzichte van werklozen die weigeren aan hun verplichtingen te voldoen. Desondanks worden (hoge) kortingen bij weigering van aangeboden werk door een werkloze niet in alle gevallen even rechtvaardig gevonden. Er wordt milder geoordeeld naarmate werklozen meer overgekwalificeerd zijn voor het aangeboden werk, een langer arbeidsverleden hebben en een lager inkomen krijgen aangeboden. In het geval van gehuwden wordt, met name indien zij kinderen hebben, eveneens milder geoordeeld. Het maatschappijbeeld van de beoordelaar heeft een belangrijke invloed op het rechtvaardigheidsoordeel. Een meer cultureel collectivistisch maatschappijbeeld geeft, net als een meer economisch individualistisch maatschappijbeeld aanleiding tot strengere oordelen. Economisch collectivisme en cultureel individualisme leiden omgekeerd tot mildere oordelen. Denkbeelden over sociaal-economische ongelijkheid (economisch individualisme en collectivisme samen) hebben een grotere invloed op het rechtvaardigheidsoordeel dan denkbeelden over sociale orde (cultureel individualisme en collectivisme samen). Opmerkelijk is dat de aanhangers van de grote partijen niet significant van mening verschillen over de rechten en plichten van werklozen.

Bij het beantwoorden van zijn verklaringsvraag stelt Houtman het begrip maatschappijbeeld centraal. Hij omschrijft deze term als de visie op de rechten en plichten die individu en gemeenschap tegenover elkaar hebben. Daarbij maakt hij een onderscheid tussen een sociaal-culturele dimensie, die betrekking heeft op de sociale orde en die wordt afgemeten aan de mate waarin de handelingsspeelruimte tegenover de gemeenschap wordt benadrukt, en een sociaal-economische dimensie, die betrekking heeft op de sociaal-economische ongelijkheid en die wordt bepaald door de mate waarin individuen aan hun lidmaatschap van de gemeenschap sociaal-economische rechten moeten kunnen ontlenen. Uit het onderzoek blijkt dat klassen, gemeten via Goldthorpes klassenschema, van elkaar verschillen qua maatschappijbeeld, met uitzondering dan van cultureel individualisme. De verklarende waarde van klasselidmaatschap, met uitzondering van cultureel collectivisme, is echter gering. Als andere factoren dan beroepspositie – zoals opleidingshoogte en -richting, arbeidsmarktpositie en werkloosheidservaring, en cultuurparticipatie – in de analyse worden betrokken, dan blijkt ten eerste de totale verklaringskracht toe te nemen en ten tweede de aanvullende verklarende waarde van de variabele klasselidmaatschap bijna tot nul te worden gereduceerd. Houtman concludeert dat het verklaren van waardeoriëntaties, maatschappij-

beelden en politieke opvattingen uit iemands beroepsklasse daarom een zinloze bezigheid is. Het toekennen aan beroepen van zowel een economische als een culturele status, zoals in dit tijdschrift door diverse auteurs gepropageerd, biedt wel wat maar niet genoeg soelaas. Daardoor wordt namelijk wel een betere empirische beschrijving verkregen, maar tegelijkertijd het zicht belemmerd op de verschillende mechanismen die ten grondslag liggen aan het ontstaan en zich eigen maken van de verschillende waardeoriëntaties, maatschappijbeelden en dergelijke.
Dit proefschrift komt uit de school van Berting en is het derde in een rij waarin diens onderzoeksprogramma naar de relatie tussen sociale stratificatie, maatschappijbeelden en sociale rechtvaardigheid worden uitgewerkt. Het is helder geschreven en goed gestructureerd en daarom een genoegen om te lezen. Het onderzoek is zorgvuldig opgezet en de data zijn competent geanalyseerd. Waar iets mis is gegaan met de operationalisering, zoals bij het meten van cultureel individualisme, wordt dit niet weggemoffeld. Dat betekent natuurlijk niet dat er niks te mopperen overblijft. Zo heeft het laatste hoofdstuk dat de titel 'Conclusies' draagt veel meer weg van een 'Excursie'. Ook wordt soms onvoldoende aangesloten bij the 'state-of-the-art' op het terrein van theorievorming en onderzoek naar stratificatie en sociale rechtvaardigheid. Is het, ten slotte, te veel gevraagd om hypothesen preciezer te formuleren in 'als, dan'- of 'hoe meer, des te'-vorm en ze systematisch in te bedden in de theorieën waaruit ze afkomstig zijn? Maar misschien zijn dit slechts schoonheidsfoutjes en is het een kniesoor die er op let. Dit proefschrift verdient in ieder geval serieuze aandacht van de zijde van rechtvaardigheids- en stratificatieonderzoekers. Er valt niet alleen veel te loven, maar ook nogal wat uit te vechten.

Wil Arts

Broese van Groenou, M., *Gescheiden netwerken: De relaties met vrienden en verwanten na echtscheiding.*

Dissertatie Rijksuniversiteit Utrecht 1991, 233 pp.

Dat een (echt)scheiding een ingrijpende levensgebeurtenis is, zullen veel mensen uit eigen ervaring kunnen beamen. Niet alleen wordt een vaak langdurige partnerrelatie verbroken, ook de relaties met schoonfamilie en gezamenlijke vrienden kunnen onder druk komen te staan. Je mag dus verwachten dat er zich in de periode na de echtscheiding nogal wat wijzigingen voordoen in het 'persoonlijk netwerk' van de betrokkenen, met alle mogelijke gevolgen vandien. Reden genoeg voor een onderzoek naar de veranderingen in relaties met familie en vrienden na echtscheiding en de mogelijke oorzaken daarvan.
Dit is precies wat Marjolein Broese van Groenou zich ten doel stelde, toen ze in 1986 aan haar dissertatie-onderzoek begon. Voor de vorming van hypothesen zocht ze aansluiting bij de rationele keuzetheorie en de theorie van mentale incongruentie. De eerste stelt dat mensen, binnen gegeven mogelijkheden en beperkingen, hun gedrag baseren op een rationele afweging van de kosten en baten die aan de diverse gedragsalternatieven verbonden zijn. De tweede theorie beweert dat wanneer iemands cognities niet overeenkomen met zijn of haar standaarden (het gaat niet zoals je zou willen), er mentale incongruentie optreedt die vervolgens gereduceerd dient te worden. Dit kan door de standaard te verlagen, het gedrag aan te passen of alleen de cognitie te veranderen (jezelf voor de gek houden).
Waar veel geschriften over de rationele keuzetheorie blijven steken in abstract-theoretische beschouwingen is de auteur erin geslaagd een uitgewerkt stelsel van hypothesen af te leiden en te toetsen. Ze doet dan in een helder geschreven betoog en met behulp van statistisch verantwoor-

de analyses. Hiervoor verdient ze alle lof. Dat neemt niet weg dat ik enkele kanttekeningen zou willen plaatsen, na eerst een korte samenvatting gegeven te hebben.

De 150 pas gescheidenen werden geselecteerd via advocaten, de media en ex-partners, hetgeen resulteerde in een oververtegenwoordiging van vrouwen en hoger opgeleiden. Omdat bovendien de geografische spreiding van de onderzoeksgroep gering is, zijn de resultaten van dit onderzoek slechts in beperkte mate generaliseerbaar naar de totale Nederlandse populatie van pas gescheidenen.

Tijdens de eerste meting, zo'n vier maanden na de scheiding, werd zowel de situatie vastgesteld in het jaar voorafgaand aan de scheiding (T_{-1}) als op het moment zelf (T_1). Acht tot negen maanden daarna werden de gescheidenen nogmaals geïnterviewd (T_2). Voor alledrie de tijdstippen werd het persoonlijk netwerk vastgesteld met een combinatie van de exchange en de rolbenadering. De gescheidenen genereerden op T_{-1} gemiddeld 18 netwerkleden. Van deze relaties waren er op T_2 maar liefst 8 verbroken. Daar staat echter tegenover dat de gemiddelde gescheidene na ruim een half jaar ook 6 'nieuwe' relaties heeft opgebouwd. Verder gaat men met gemiddeld 17% van de netwerkleden vaker om dan voor de scheiding en met eenzelfde percentage minder vaak. Opvallend is dat het aantal netwerkleden waarmee men vaker omgaat *negatief* samenhangt met het aantal waarmee men minder vaak omgaat. Er lijken globaal twee groepen te zijn: één die de netwerkcontacten intensiveert en één die zich eerder wat terugtrekt uit bestaande relaties.

De kans dat de relatie met het netwerklid verbroken wordt, blijkt groter te zijn als de reisafstand naar het netwerklid is toegenomen, het netwerklid contact houdt met de ex-partner en de scheiding moreel afkeurt. Gaat het om familieleden of persoonlijke vrienden met wie voor de scheiding frequent, intensief en divers contact bestond, dan is de kans op behoud van de relatie erg groot. Verder blijft de relatie eerder bestaan naarmate de gescheidene een kleiner netwerk heeft, korter gescheiden is en minder nieuwe relaties heeft. Voor de verklaring van de toename, stabiliteit en afname van het contact met behouden relaties zijn globaal dezelfde variabelen van belang. Daardoor dringt de vraag zich op of niet beter één analyse gedaan had kunnen worden met een ordinale afhankelijke variabele met vijf categorieën: 'relatie verbroken', 'contact afgenomen', 'contact stabiel', 'contact toegenomen' en 'nieuwe relatie'. Deze laatste categorie wordt helaas alleen op netwerkniveau behandeld.

Naast de interviews met de gescheidenen zelf, zijn er ook nog 234 netwerkleden ondervraagd over hun relatie met de gescheidene en eventueel diens ex-partner. De gedachte hierachter was dat veranderingen in relaties tot stand komen als gevolg van de intenties, afwegingen en uiteindelijk gedrag van beide interactanten. Als gevolg van de selectie-procedure bleek het niet mogelijk om deze interactie tussen gescheidene en netwerklid adequaat te analyseren. De analyse van het netwerkledenbestand afzonderlijk bevestigde het eerder verkregen beeld. Ook de analyses op netwerkniveau voegen hier niet veel aan toe.

Van de twee gebruikte theorieën komt de mentale-incongruentie-theorie het minst goed uit de verf, zowel op het niveau van de hypothesen als op dat van de resultaten. Echter ook wat de rationele keuzetheorie betreft zijn nog wel wat vraagtekens te plaatsen. Naar mijn mening schiet in beide gevallen vooral de operationalisatie en meting van de kernbegrippen te kort. Kortheidshalve zal ik dit aan de hand van een paar voorbeelden illustreren.

De enige indicatoren voor de baten in een relatie zijn de homogeniteit naar geslacht, opleiding en burgerlijke staat (alleenstaand of niet). Nu is algemeen bekend dat homogene relaties bovenkans voorkomen. Niet helemaal duidelijk is echter in hoeverre dit het gevolg is van de grotere baten in dit soort relaties ('mating') of van de homogeniteit van de contexten waaruit mensen hun relaties selecteren ('meeting'). Bovendien is de stelling dat in sommige opzichten juist heterogene contacten baten opleveren evenzo te ver-

dedigen. De baten worden in dit onderzoek met andere woorden op een nogal indirecte en daardoor grove wijze gemeten.
De frequentie, intensiteit en multiplexiteit van de relatie voor de scheiding worden gezien als indicatoren voor gedane investeringen maar geven natuurlijk ook gewoon de kwaliteit van de relatie aan. De hypothese met betrekking tot de tijdhorizon van de relatie komt gevaarlijk dicht in de buurt van een tautologie. Als ik het goed begrijp luidt deze dat de kans op behoud van de relatie groter wordt naarmate de gescheidene verwacht dat de relatie langer zal blijven bestaan. Bovendien wordt deze tijdhorizon geoperationaliseerd door middel van relatietype, een variabele die nog veel meer aspecten omvat zoals verbondenheid en ascription/achievement. De gevonden effecten van relatietype alleen toeschrijven aan de tijdhorizon lijkt daarom niet terecht.
De mentale-incongruentie-theorie wordt vooral gebruikt om het aantal nieuwe relaties te verklaren uit de sociale activiteit/passiviteit van de gescheidene die het gevolg is van ervaren tekorten aan steun. Dat de resultaten niet erg eenduidig zijn, hangt waarschijnlijk sterk samen met de minder valide operationalisatie van sociale activiteit/passiviteit. Als mensen tegelijk sociaal actief en passief kunnen zijn ten aanzien van hun sociale omgeving, dan moet er toch iets mis zijn met de meetinstrumenten?
De geschetste problemen leiden ertoe dat de resultaten geen uitsluitsel geven over de gebruikte theorieën, zodat deze het voordeel van de twijfel blijven houden. Al met al is deze dissertatie een succesvol afgelegde proeve van bekwaamheid met als belangrijkste verdienste dat een abstracte theorie systematisch is uitgewerkt en toetsbaar is gemaakt. Daarmee stelt de auteur zich kwetsbaar op en biedt ze de lezer de gelegenheid de stappen in dat proces onder vuur te nemen. De wetenschap is hierbij meer gebaat dan met een precies sluitend maar oncontroleerbaar verhaal op basis van vage abstracte theorieën.

Mart van der Poel

Heuvel, W. van den, R. Illsley, A. Jamieson & C. Knipscheer (red.), *Opportunities and challenges in an ageing society.*

Amsterdam: KNAW, Afd. Letterkunde, Nieuwe Reeks, deel 151, 1992, 189 pp.
ISBN 0 444 857744 3.

Eind 1989 is onder auspiciën van de KNAW een colloquium georganiseerd met de bedoeling tegenwicht te bieden aan de overwegend negatieve, alarmistische beschouwingen over de gevolgen van bevolkingsveroudering. Een groep prominente, meest buitenlandse wetenschappers is uitgenodigd om het eigen werk over ouderen en veroudering in een zodanig perspectief te plaatsen dat 'advantages and opportunities (...) receive as much attention as disadvantages and problems' (p. 3). De lezingen zijn opgenomen in de bundel *Opportunities and challenges in an ageing society*. Het KNAW-colloquium had destijds dezelfde titel.
Hoewel de bedoeling van de redacteuren betrekkelijk helder lijkt, is het perspectief van 'opportunities' en 'challenges' niet in alle bijdragen consistent uitgewerkt. In sommige is het verband met de titel geheel afwezig, andere geven een wel zeer eigen interpretatie. Helaas komt een en ander de grote lijn niet ten goede. Let wel, mijn kritiek betreft de uitwerking van het centrale thema, niet de kwaliteit van de afzonderlijke bijdragen. Haast ieder hoofdstuk getuigt van de expertise van de auteur(s): state of the art overzichten en genuanceerde beschouwingen over het eigen vakgebied. De bundel biedt een schat aan bruikbare en doordachte informatie over de verschillende onderzoeksgebieden binnen de gerontologie.
Welke inzichten over de 'mogelijkheden' en 'uitdagingen' in een verouderende maatschappij worden verkregen, als de verschillende hoofdstukken successievelijk nagelopen worden? De bijdragen zijn naar vier thema's gerangschikt. Het eerste is dat van *bevolkingsveroudering*, met een hoofdstuk van Paul Johnson over nieuw soci-

aal-economisch beleid. Hij sluit nauw aan bij de bedoeling van de redacteuren. Vaak-genoemde voorstellen zoals privatisering van pensioenen, verhoging van de pensioengerechtigde leeftijd en vervanging van formele door informele zorg, worden aan een kritische blik onderworpen. Ter illustratie het volgende voorbeeld. Johnson twijfelt aan de kosteneffectiviteit van het vervangen van formele zorg door onbetaalde zorg thuis: 'converting (...) a general tax burden into an individual burden' (p. 13). In zijn visie is een dergelijke verschuiving van kosten niet alleen onrechtvaardig, maar ook onverstandig omdat het een verlies aan potentieel op de arbeidsmarkt betekent.

Het tweede thema is dat van *leeftijdsgroepen en sociale relaties.* 'Mogelijkheden' en 'uitdagingen' komen hier niet direct aan de orde. Wel worden negatieve stereotypen van ouderen bestreden. Zowel Gunhild Hagestad als Claudine Attias-Donfut ontkrachten het beeld van de afhankelijke oudere. Binnen families is eerder sprake van 'interdependentie': overdrachten van oudere naar jongere generaties en andersom. Ouderen zijn niet alleen ontvangers, zoals meestal wordt benadrukt, maar ook steunverleners. Verder is er een enigszins ongrijpbaar hoofdstuk van Christine Fry, waarin culturele verschillen in het belang van leeftijd als basis voor sociale organisatie worden beschreven. Wellicht is de diepere boodschap dat veroudering uitsluitend een probleem is in samenlevingen met duidelijke leeftijdsnormen. In een, overigens verdienstelijk, hoofdstuk hebben Wolfgang Glatzer en Martin Diewald hun visie van 'uitdagingen' beperkt tot die voor ouderen die alleenwonen en/of weinig familie hebben om tot vervulling van hun steunbehoeften te komen.

De arbeidsmarkt vormt het derde thema, met bijdragen van Aage Sørensen, Martin Kohli, Martin Rein en Klaus Jacobs, en Anton Amann. Vervroegde uittreding wordt in ieder hoofdstuk behandeld en steeds wordt gesproken over de paradoxale situatie dat de totale bevolking ouder wordt terwijl de beroepsbevolking jonger wordt. Hoewel ieder hoofdstuk zijn eigen merites heeft, vond ik dat ze te veel van hetzelfde waren. De redacteuren lijken in hun keuze van hoofdstukken last te hebben gehad van het androcentrisme dat de gerontologie gekenmerkt heeft, de nadruk op pensionering van werknemers (lees: mannelijke werknemers). Amann constateert weliswaar dat het betaalde en onbetaalde werk van vrouwen systematisch is veronachtzaamd in 'onze' theorievorming, maar deze grens wordt in dit en de andere hoofdstukken zeker niet verlegd. Nergens in het boek wordt erkend dat ouderen veelal vrouwen zijn, meer in het bijzonder alleenstaande vrouwen. Het lijkt me dat als er ergens 'mogelijkheden' en 'uitdagingen' liggen in theorievorming, onderzoek en daaruit voortvloeiend beleid, het wel met betrekking tot de situatie van oudere vrouwen is.

Het vierde thema is *gezondheid en aan gezondheid gerelateerde veranderingen van bevolkingsveroudering.* Het hoofdstuk van Patrick Rabbitt over de verrichtingen van de cognitieve gerontologie, en dat van Graeme Ford en Martin Frischer over het doen van voorspellingen over ontwikkelingen in de gezondheid van ouderen, zijn in mijn opvatting de fraaiste uit het boek. Rabbitt ziet in de grote verscheidenheid in cognitieve vaardigheden op oudere leeftijden duidelijke mogelijkheden voor de ontwikkeling van interventies, namelijk door de identificatie van levensloop en biologische factoren die gerelateerd zijn aan 'cognitive longevity'. Ford en Frischer hebben specifiek ten behoeve van het colloquium de relevante epidemiologische studies op een rij gezet en geëvalueerd. Hun conclusie is dat betrouwbare voorspellingen over morbiditeitstrends niet mogelijk zijn, gegeven het gebrek aan geschikte data. In het afsluitende hoofdstuk bekritiseert George Maddox het gebruik van simpele extrapolaties over de samenstelling van de bevolking als basis voor conclusies dat toekomstige samenlevingen overspoeld zullen worden met hordes van invalide ouderen. Hij geeft het boek een waardig

einde: '(...) some of the problems in later life are less the biological problems of ageing and more the political problems of achieving consensus about the future of ageing we wish to construct'. (p. 184).

Pearl Dykstra

De Regt, A., *Geld en gezin: Financiële en emotionele relaties tussen gezinsleden.*

Amsterdam, 1993. 192 pp.
ISBN 90 5352 090 2

De economische wetenschap behandelde de huishouding lange tijd als een 'black box'. Het proces van allocatie binnen de huishouding en de variabelen die hierop van invloed zijn, werden pas aan het begin van de jaren tachtig binnen de 'New Home Economics' tot onderwerp van studie gemaakt. Het besef dat de huishouding niet langer als een gesloten eenheid behandeld kon worden, resulteerde in de ontwikkeling van zogenaamde 'bargaining models', waarbinnen de individuele belangen die verondersteld werden de allocatie binnen de huishouding te sturen een prominente plaats kregen toebedeeld.
In tegenstelling tot deze recente ontwikkeling binnen de economische wetenschap, concentreerden sociologen zich reeds in de negentiende eeuw op het allocatie-proces binnen huishoudingen. Bekende onderzoekers die door middel van enquêtes inzicht trachtten te verwerven in de onderlinge relaties tussen samenwonende verwanten en niet-verwanten zijn de Fransman Frédéric le Play (1871), Charles Booth (1892) en Seebohm Rowntree (1902). Echter, onder invloed van de theorieën van Emile Durkheim, Ferdinand Tönnies en Talcott Parsons, bekoelde de interesse voor de economische dimensie van deze relaties gedurende een groot deel van de twintigste eeuw. Het zou tot halverwege de jaren tachtig duren alvorens men zich, onder invloed van sociologen als Amartya Sen (1984) en Jan Pahl (1989), opnieuw op deze weg zou begeven. Het door Sen, als tegenhanger voor het meer harmonieuze bargaining model, opgestelde conflict model, werd uitgangspunt voor een discussie die zich momenteel toespitst op de vraag welke variabelen van invloed zijn op de uitkomst van het besluitvormingsproces binnen de huishouding. Het boek dat nu door Ali de Regt is geschreven, vormt een welkome aanvulling van Nederlandse zijde op deze voornamelijk Angelsaksische discussie. Echter, gegeven het feit dat het boek in de Nederlandse taal is verschenen, zal het in deze vorm helaas niet van invloed kunnen zijn op het verdere verloop van de discussie.
De Regt heeft haar boek *Geld en gezin: Financiële en emotionele relaties tussen gezinsleden* genoemd. Deze titel dekt echter geenszins de lading. Ofwel de Regt tracht door middel van deze tekst haar voornaamste thema aan te geven, ofwel zij is, zoals zovelen, in een conceptuele valkuil gelopen. De diverse hoofdstukken handelen namelijk over relaties tussen leden van één gezin, maar ook over relaties tussen familieleden die geen vaste woonplaats met elkaar delen. Met name de hoofdstukken over de onderhoudsplicht en het verhaalrecht (H2) en het erfrecht (H6), richten zich voornamelijk op relaties tussen niet samenlevende familieleden. Desalniettemin, deze inconsistentie gaat niet ten koste van de leesbaarheid van het betoog, terwijl deze brede aanpak van het thema van financiële en emotionele relaties het boek in zijn totaliteit een sterke meerwaarde verleent.
Het boek is een bundeling van reeds eerder verschenen artikelen, een gegeven dat met name door de wisseling van toon en invalshoek tussen de diverse hoofdstukken opvalt. In dit kader is het eerste hoofdstuk, de inleiding van het boek, essentieel. Hier worden de van oorsprong los van elkaar staande hoofdstukken 'aan elkaar gepraat'. Daarnaast wordt de centrale, bindende gedachte van het boek helder uiteengezet. Volgens de Regt heeft zich, ten gevolge van de grote na-oorlogse

politieke en economische veranderingen, een ingrijpende wijziging in de relaties tussen familieen gezinsleden voltrokken. Zo heeft bijvoorbeeld de binnen de verzorgingsstaat gegarandeerde bestaanszekerheid er voor gezorgd dat de emotionele relatie tussen gezinsleden meer aandacht kon krijgen, ten gevolge waarvan deze zich aanzienlijk heeft verdiept en verbeterd. De Regt waarschuwt dan ook herhaaldelijk voor het afbouwen van deze bestaanszekerheid, aangezien een dergelijke ontwikkeling ten koste zou kunnen gaan van de goede relatie tussen gezins- en familieleden. De voorbeelden die zij in dit kader aanhaalt, zijn het verhaalrecht van gemeenten betreffende bijstandsgelden op alimentatieplichtige ex-echtgenoten en de (nu zeer actuele) afbraak van het stelsel van studiefinanciering.

Hoofdstuk 2 behandelt een slechts bij weinigen bekend stuk rechtsgeschiedenis, te weten die betreffende de onderhoudsplicht tussen verwanten. Dit hoofdstuk is door zijn historische oriëntatie tezamen met hoofdstuk 3 enigszins afwijkend van de rest van het boek. De uitvoerige beschrijving van de praktijk van de onderhoudsplicht en het recht op verhaal aan de hand historische enquêtes en rechtbankverslagen is uniek. Hoewel het originele artikel reeds uit 1985 dateert, is er in de tussenliggende periode weinig nieuw onderzoek op dit terrein gedaan. Hierdoor is de inhoud nog steeds de moeite waard. Helaas heeft de Regt haar betoog voornamelijk op kwalitatieve gegevens gebaseerd. Haar conclusie aangaande het relatieve belang van de onderhoudsplicht voor wat betreft de inkomensvoorziening zou namelijk, wanneer zij tevens gebruik had gemaakt van het verspreid beschikbare kwantitatieve materiaal, danig genuanceerd moeten worden.

De hoofdstukken 3, 4 en 5 vormen als het ware een drieluik betreffende de diverse dimensies van de relatie tussen ouders en hun kinderen. In hoofdstuk 3 beschrijft de Regt het belang van de bijdrage van kinderen aan het gezinsinkomen en dus de levensstandaard van de huishouding in de tijd. Tot en met de jaren vijftig was het gebruikelijk dat inwonende kinderen hun inkomen volledig aan de ouders afdroegen, waardoor het ten nutte van de gehele huishouding kon worden aangewend. De geleidelijke stijging van het welvaartsniveau in Nederland zorgde echter voor een grondige wijziging van dit gebruik. Parallel aan deze ontwikkeling constateert de Regt echter een aanzienlijke verdieping van de emotionele band tussen ouders en hun kinderen. In hoofdstuk 4 worden de ontwikkeling van het na-oorlogse stelsel van studiefinanciering en de motieven die aan deze ontwikkeling ten grondslag lagen behandeld. Dit alles tegen de achtergrond van het voortdurend aanwezige thema: de overgang van familiale naar overheidszorg.

Het laatste hoofdstuk van dit cluster stelt ten slotte, nadat hier in de twee voorgaande hoofdstukken de voorzet toe is gegeven, het centrale thema van dit boek aan de orde; de interactie tussen financiële afhankelijkheid en de emotionele dimensie van relaties. Voor wat betreft de relatie ouders - kinderen constateert de Regt dat, wanneer de afhankelijkheid de jongere generatie geldt, de relatie niet zo eenduidig is als vaak binnen andere relaties wordt gesteld. Ouders blijken vaak gevoelsmatig geen enkele moeite te hebben met het financieel ondersteunen van hun kinderen, terwijl zij in deze ook geen enkele vorm van wederkerigheid in de afhankelijkheidsrelatie verwachten. De Regt stelt hier naast dat er echter sprake is van een 'natuurlijke' vorm van wederkerigheid, aangezien ouders liefde en aandacht terug ontvangen. Desalniettemin vorm het voorgaande een ondersteuning van de door John Rawls in zijn *A Theory of Justice* gepresenteerde theorie. Rawls stelt dat ouders de plicht op zich laden de zorg voor hun kind volledig te dragen op het moment dat zij besluiten een kind te nemen. Dit kind krijgt hierdoor niet de zogenaamde 'kinderplicht' tegenover zijn ouders, maar zal op zijn beurt een 'ouderplicht' ten opzichte van zijn kinderen krijgen.

Hoofdstuk 6 *Erfrecht en relaties tussen gezinsleden*

is opgezet rond een viertal case studies betreffende erfrechtkwesties en de invloed die hiervan uitgaat op relaties tussen familieleden. De belangrijkste conclusie in dit hoofdstuk is dat de ontwikkeling van het erfrecht een duidelijke weerspiegeling is van de emotionalisering van relaties tussen gezins- en familieleden, terwijl daarnaast de praktijk van het (ver)erven momenteel ook vaak meer emotionele dan financiële dimensies kent. Hoofdstuk 7, *Vrouwen, mannen en geld: Verdeling en beheer van geld binnen huishoudens* behandelt in eerste instantie de theorievorming die reeds op dit terrein (in de Angelsaksische wereld) heeft plaatsgevonden. Met name de toonaangevende theorie van Jan Pahl wordt uitgebreid besproken, waarna haar onderzoeksresultaten vergeleken worden met die van een weinig representatieve steekproef van de Regt. De Regt stelt op dit punt zelf ook terecht dat hier in feite geen conclusies aan verbonden kunnen worden. Jammer. Het valt te hopen dat deze exercitie aanzet tot verder onderzoek.

Elles Bulder

Literatuur

Becker, G. (1981). *A treatise on the family. Cambridge.*

Bulder, E.A.M. (1993). *The social economics of old age: Strategies to maintain income in later life in the Netherlands 1880-1940.* Amsterdam

Pahl, J. (1989). *Money and marriage.* London.

Rawls, J.A (1972). *Theory of justice.* Oxford.

Sen, A. (1984). *Resources, values and development.* Oxford.

Wilson, G. (1987). *Money in the family.* Hants.

Van den Bergh, G., C. Lorenz & R. Pieterman (red.). *Het Recht van de Geschiedenis; Historische dimensies in sociaal-wetenschappelijk onderzoek van recht.*

Den Haag: VUGA, 1993, 208 pp.
ISBN 90 5250 5969

Recht als een van de centrale instituties in elke samenleving kan vanuit verschillende gezichtshoeken bestudeerd worden. In de hier te bespreken bundel, een themanummer van het tijdschrift *Recht der Werkelijkheid* gebeurt dit vanuit het historische, het sociologische en het antropologische perspectief. Het gaat de redactie met name om hetgeen de ontmoeting van verschillende disciplines oplevert voor de bestudering van recht en zij heeft de auteurs gevraagd '(....) te reflecteren op hun ervaringen in het grensgebied van sociale wetenschap, geschiedenis en recht' (p. 5). Dit heeft een boek opgeleverd waarin deze vraag behandeld wordt door Franz von Benda-Beckmann, Govaert van den Bergh, Maarten Duijvendak, Corjo Jansen, Luuk de Ligt, Chris Lorenz, Sally Falk Moore, Roel Pieterman, Rob Schwitters en Pieter Spierenburg. Zij doen dit aan de hand van uiteenlopende onderwerpen als 'moord in de menswetenschappen'; 'de plaats van de rechter'; 'symbolische wetgeving in het Romeinse rijk' en 'recht, tijd en maatschappij'.
De vage en weinig inspirerende probleemstelling is duidelijk in de verschillende bijdragen terug te vinden in die zin dat deze niet meer opleveren dan artikelen die voor 'de gelegenheid' zijn aangepast. De meeste hadden namelijk net zo goed in een ander tijdschrift kunnen verschijnen. Dit brengt mij tot mijn grootste bezwaar tegen de bundel, namelijk waarom niet gepoogd een keer verder te gaan dan het obligate 'snijvlak van verwante disciplines en onderzoeksgebieden'. Pas in de laatste bijdrage is het Lorenz die verder gaat dan het voor de hand liggende. Zo'n bijdrage had

mijns inziens het begin van de bundel moeten zijn. De andere auteurs hadden dan deze als leidraad voor hun eigen bijdragen kunnen gebruiken.

Zelfs als dit gebeurd was, had de redactie nog verder kunnen (mijns inziens moeten) gaan door het problematische van de institutie 'recht' – namelijk het feit dat recht tegelijkertijd het produkt van als het historische proces zelf is – aan de orde te stellen. Aan de ene kant is namelijk elke regel de uitkomst van processen vol van contingenties; aan de andere kant bestaan er duidelijke regelmatigheden die het functioneren van recht beïnvloeden en bepalen. Kortom, de relatie tussen uniciteit en wetmatigheid die Gould (1989) zo indringend aan de orde stelt in zijn analyse van de paleontologische vondsten in de Burgess Shale. Ook hier gaat het enerzijds om de produkten van langdurige processen, de verschillende levensvormen, waarin contingenties een hoofdrol spelen in de verklaring van het ontstaan van die vormen en anderzijds om de natuurwetten die het functioneren van het leven reguleren maar die op zichzelf het ontstaan van specifieke vormen van leven zoals de mens niet kunnen verklaren.

Deze wat zure 'Volkskrant-achtige' opmerkingen mogen echter niet verhullen dat de bundel bijdragen bevat die voor sociologen interessant en bovendien goed geschreven zijn. Dit is in de eerste plaats het geval met het artikel van Lorenz, die schrijft over de moeizame verhouding tussen de op het wetmatige georiënteerde sociologie en de gerichtheid van historici op het eenmalige en het tijdgebondene. Zijn ideaaltypische op het werk van Weber berustende typering van de twee verschillende manieren waarop sociologen en historici in de tijd verlopende processen benaderen is inzichtelijk. De typering is goed bruikbaar voor met name sociologen die nogal eens de neiging hebben de dimensie 'tijd' buiten beschouwing te laten. Het is wel jammer dat de bijdrage wat betreft deze verschillen wat aan de korte kant is en dat niet dieper wordt ingegaan op de vraag hoe het historische en het sociologische beter met elkaar te verbinden.

Een andere interessante bijdrage is van de hand van Pieterman, vooral de wijze waarop hij het werk van Weber toepast in zijn onderzoek. Het is verfrissend een socioloog aan het werk te zien die geen genoegen neemtmet het – meestal incorrect – uit de derde of vierde hand citeren van de grote meester. Problematischer vind ik zijn – naar hij zelf zegt – 'vrije' opvatting van het begrip materiële (bij Weber substantiële) rationaliteit. Vooral het feit dat hij Webers onderscheid tussen substantiële rationaliteit – met als prototype 'beleid' – en substantiële irrationaliteit – het Salomonsoordeel – niet overneemt, leidt er toe dat Pietermans begrippenpaar formele en materiële rationaliteit onduidelijk wordt. Zie in dit verband hoe bij Pieterman zijn aanvankelijke gelijkstelling van formele rationaliteit met legisme (idem als Weber) op pagina 39 de mogelijkheid wordt van partijen om tot bindende afspraken te komen. Dit laatste gaat een heel eind in de richting van hetgeen Weber onder substantiële rationaliteit verstaat. Tegelijkertijd schuift Pietermans invulling van het begrip materiële rationaliteit onder meer met zijn voorbeeld van het handelen van absolute vorsten in de richting van Webers begrip substantiële irrationaliteit. Deze verschuivingen laten onwillekeurig zien dat er kennelijk behoefte is aan Webers concept 'Kadi-Justiz'.

Ten slotte geeft de bijdrage van Schwitters weer hoe het bestuderen van het ontstaan van een specifieke wet, in casu de Ongevallenwet van 1901, de socioloog voor het probleem stelt sociologische theorieën en concepten inzake sociale verandering te verbinden met de bijzondere maatschappelijke omstandigheden waarin deze wet tot stand kwam. Aan de ene kant valt deze wet met de daarin begrepen verschuiving van het denken in termen van schuld-aansprakelijkheid naar risico-aansprakelijkheid te begrijpen vanuit het algemene proces van differentiatie en integratie binnen samenlevingen; aan de andere kant is voor

het bieden van inzicht in het ontstaan van deze specifieke wet het kennen van de geschiedenis van concrete gebeurtenissen nodig. Hiervoor gebruikt Schwitters het historische proces van het ontstaan van het kosten en baten afwegende individu in onze maatschappij. Dit leidt tot een vorm van solidariteit die niet universeel maar specifiek is voor die maatschappij, namelijk de calculerende solidariteit. Dit biedt een interessant inzicht, al is het jammer dat de auteur hier niet het proefschrift van Bernts (1991) heeft gebruikt. Dit laatste laat namelijk zien dat calculerende solidariteit slechts een van de vier vormen van solidariteit in onze maatschappij is en de maatschappelijke ontwikkelingen minder eenduidig in elkaar steken dan de auteur veronderstelt.

Meer algemeen signaleert dit laatste een algemeen probleem, namelijk het bestaan van een grote kloof die er – zowel in Nederland als daarbuiten – blijkt te bestaan tussen rechtssociologie en de algemene sociologie. Wellicht is het een idee om een eventueel volgend themanummer aan dit probleem te wijden en zo recht als centrale maatschappelijke institutie weer midden in de sociologische discipline te brengen.

Leo d'Anjou

Literatuur

Gould, S.J. (1989). *Wonderful life: The Burgess Shale and the nature of history.* Harmondsworth: Penguin.

Bernts, A.P.J. (1991). *Leven zonder zorg: Oordelen over risico's, rechtvaardigheid en solidariteit in de gezondheidszorg.* Amsterdam/Lisse: Swets & Zeitlinger.

Matthijs M., *De mythe van de jeugd.*

Groningen: Wolters-Noordhoff, 1993. Deel 1, 247 pp.
ISBN 90 0157 570 6. Deel 2, 220 pp. ISBN 90 0157 571 4.

Dat jeugdonderzoek in Nederland een grote bloei doormaakt en jeugdstudies een 'volwassen' plaats binnen de universiteiten en hogescholen hebben veroverd, blijkt duidelijk uit de vele publikaties die de afgelopen jaren verschenen zijn. Ook *De mythe van de jeugd*, dat bestaat uit twee delen *Cultuur en Leefwereld* en *Beleid en Interventie*, past in de reeks van boeken die studenten en andere geïnteresseerden willen inleiden in het gebied van jeugdstudies.

Volgens Matthijs vertonen alle studies over jeugd een aantal paradoxen: ze willen aantonen van welke nieuwe sociaal-culturele tendensen de leefwereld van jongeren een voorbode is, maar stellen daarbij meestal een verregaande continuïteit vast; ze wijzen steeds op nieuwe problemen bij de jeugd, maar deze betreffen vaak hun eigen traditionele problemen met jongeren; ze benadrukken de autonomie van de jeugd, maar ronden analyses af met strategieën om jongeren te integreren in de volwassen samenleving. Ook hij meent als auteur van een boek over jeugd niet aan die paradoxen te kunnen ontkomen, maar door deze dualiteit te thematiseren dienen zich volgens Matthijs perspectieven aan om de dynamiek tussen jongeren en volwassenen in haar 'juiste context' te kunnen plaatsen. Cultuur is daarbij het centrale begrip. Alle sociale, economische en ideële invloeden worden via de cultuur op de leefwereld van jongeren geprojecteerd.

In het eerste hoofdstuk van deel 1, *Cultuur en Leefwereld*, wordt dan ook uitgebreid ingegaan op de definitie, kenmerken, functies en werking van cultuur en tegen die achtergrond wordt het begrip jeugdcultuur omschreven. In dit deel wor-

den verder thema's als jongerensubcultuur, tegencultuur, leefwereld, groepsvorming en jeugdbeweging behandeld. In deel 2, *Beleid en Interventie*, staan de 'uitdrukkelijke en gelegitimeerde bemoeienissen van volwassenen met de jongeren' centraal en gaat hij in op 'de wetenschap, het overheidsbeleid, het jeugdwerk en de jeugdzorg'. In beide boeken probeert Matthijs de samenhang tussen feiten en mythes over de jeugd te ontrafelen en stelt hij zich ten doel zich zo veel mogelijk te onthouden van waardeoordelen over wat beter of slechter is voor de jeugd. Zijn enige expliciete opzet is studenten aan hogescholen en universiteiten vanuit een sociologische optiek in te leiden in jeugdstudies. In hoeverre is de auteur geslaagd in zijn opzet?

Matthijs laat in beide boeken duidelijk zien hoe de beelden over 'normale' en 'bijzondere' jongeren ontstaan, hoe deze beelden afwijken van de feiten en hoe ze samenhangen met maatschappelijke ontwikkelingen en met de zorg en verontrusting van volwassenen over de jeugd. In deel 2 beschrijft hij uitgebreid hoe rond de jeugd een netwerk van voorzieningen (interventiepraktijken) – gericht op de voorbereiding en integratie van jongeren in de volwassen samenleving – is ontstaan en welke rol de wetenschap, de overheid en de hulpverleners daarin spelen. De beide delen bevatten een enorme hoeveelheid informatie over de actuele thema's in jeugdstudies, de verschillende theoretische benaderingen van jeugd, de ontwikkelingen in het jeugdbeleid, et cetera en leveren veel stof tot discussie. Ook de vragen die bij elk hoofdstuk zijn opgenomen, zijn daarvoor goed bruikbaar.

Toch heb ik ook veel kritiek op deze tweeledige uitgave, die de uitgever aanprijst als 'de eerste omvattende introductie op het gebied van jeugdstudies'.

Matthijs maakt bij zijn beschrijving van bijvoorbeeld de adolescentiepsychologie en de jeugdsociologie veelvuldig gebruik van overzichtspublikaties over de jeugd die in de afgelopen jaren verschenen zijn. Een 'overzicht van een overzicht' en vooral het 'via via' interpreteren en citeren, heeft zijn nadelen. Het kan leiden tot een onduidelijke of onvolledige, maar ook tot een gedateerde weergave van bepaalde discussies. Enkele voorbeelden. In de paragraaf waar Matthijs de 'overgang van een moratorium naar een gedifferentieerd levenstraject' beschrijft (I: 57 en verder), verwijst hij naar de verschillende levenstrajecten zoals die door Van Rooijen en Guit geconstrueerd zijn op basis van data uit het project Jongeren, Ouders en Arbeid. Aanleiding voor deze constructie vormde een these van Zinnecker dat verschillende handelingsstrategieën van jongeren primair veroorzaakt worden door de ongelijke spreiding van economisch/cultureel kapitaal binnen het milieu van herkomst. Zinnecker beschrijft de gevolgen voor de aard en duur van de jeugdfase, maar benoemt deze niet in termen van jongvolwassenentraject, zoals Matthijs lijkt te suggereren als hij stelt dat dit traject in de toekomst zal verdwijnen (I: 66). Een veronderstelling die ik overigens niet deel.

Wat mij vooral opviel, was dat recente discussies in meisjes- en vrouwenstudies niet systematisch zijn opgepakt. Om bijvoorbeeld bij het 'levendige debat dat in de afgelopen decennia gevoerd is over verschillen tussen mannelijke en vrouwelijke identiteit, over het ontstaan ervan en vooral de relatie met seksualiteit' (II:34) te verwijzen naar een publikatie uit 1980, vind ik in 1993 (jaar van uitgave) wel erg achterhaald.

Bij de vermelding van controverses over theoretische verklaringen (bijvoorbeeld bij Chodorow) of ontwikkelingen in het wetenschappelijke debat, miste ik nogal eens verwijzingen naar de relevante literatuur. Met opmerkingen als 'volgens sommigen..', zonder te vermelden wie die sommigen dan zijn, kan men niet volstaan (II:46). Voor de geïnteresseerde lezer en zeker in het kader van zelfstudie, waartoe de boeken zich volgens de uitgever lenen, is het belangrijk dat verwezen wordt naar de publikatie(s) waarin bijvoorbeeld 'Parsons zijn theorie bijstelde' (II:58). Storend vond ik, met name bij interpretaties of achter-

gronden van bepaalde ontwikkelingen, de vele doorverwijzingen in deel 1 naar deel 2 (en omgekeerd). Wat dat betreft is de opmerking op de omslag dat deel 1 en 2 onafhankelijk van elkaar bestudeerd kunnen worden, niet helemaal bewaarheid.

Alhoewel Matthijs duidelijk maakt dat jeugd geen eenduidige categorie is en hij moeite doet om verschillen tussen meisjes en jongens en tussen jongeren uit de verschillende milieus te beschrijven en te verklaren, presenteert hij met name op het terrein van seksualiteit en relatievorming wel heel stereotiepe beelden. Tijdens de adolescentie worden jongens 'agressieve en hanetige opscheppertjes' en meisjes 'lijken elke vorm van zelfstandigheid op te offeren aan behaagzucht en vernederende verleidingskunsten' (II:37). Dit soort uitdrukkingen werken ongenuanceerde voorstellingen in de hand en doorbreken zeker niet de traditionele beelden.

Matthijs wil beelden van jeugd ontrafelen – en slaagt daar ook zeker in – maar door 'volwassenen' vooral af te schilderen als degenen die de jeugd willen controleren en integreren, creëert de schrijver onwillekeurig een beeld van de jeugd als slachtoffer. Het 'zij' (de volwassenen) en 'wij' perspectief (de jongeren, met wie de auteur zich identificeert) en de angst voor bevoogding en aantasting van de autonomie van de jeugd worden naar mijn smaak her en der wel erg ver doorgevoerd. Ik kreeg soms een welhaast 'conspiracyachtig' beeld voor ogen (met betrekking tot de inzet van jeugdbeleid, jeugdhulpverlening, preventie, jeugdinformatie).

Bricoleren is een term die in dit boek herhaaldelijk opduikt en ook de auteur 'bricoleert'. Maar of er een authentieke creatie is ontstaan, is voor mij de vraag.

Els Peters